

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ - ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ

ΚΩΝΣΤ. Γ. ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ

ΟΡΘΟΔΟΞΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΗΠΕΙΡΟ

ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ / ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 1994

ΕΚΔΟΣΗ:

ΙΔΡΥΜΑ
ΒΟΡΕΙΟΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ
ΕΡΕΥΝΩΝ

34/4

Γεώργιος Κ. Γιακουμής

(φιλόλογος - ερευνητής)

Γεννήθηκε στην Πάτρα το 1945 και σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ασχολήθηκε με εκπαιδευτικό και συγγραφικό κυρίως έργο. Διδάσκοντας επί 23 συναπτά έτη στη Μέση Εκπαίδευση έχει γράψει βιβλία ιστορικού, φιλολογικού και διδακτικού ενδιαφέροντος· επίσης, έχει αρθρογραφήσει σε εφημερίδες (όπως «ΤΟ ΒΗΜΑ» και περιοδικά (όπως «Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ», το δελτίο της «ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ» κ.α.).

Κατά τα τελευταία χρόνια ταξιδεύει στη Βόρειο Ήπειρο συλλέγοντας υλικό για τα μνημεία Ελληνισμού και Ορθοδοξίας στη σημερινή Αλβανία, προκειμένου να ολοκληρώσει δύο εξειδικευμένες μελέτες για το «Το ξυλόγλυπτο στη Β. Ήπειρο» και τα «Εικονογραφικά προγράμματα μοναστηριών της Δρόπολης, του Πωγωνίου και της Λιούτζης της Β. Ηπείρου».

Βιβλία του, σχετικά με την ιστορία είναι, εκτός των άλλων, και τα εξής:

- Ιστορίας νέα Γραφή, εκδ. Θεωρητικές σπουδές, Αθήνα 1973.

- Απαντητική στο μάθημα της Ιστορίας, Αθήνα 1976.

- Μεσολόγγι, έκδοση Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1976.

- Συμβολή στη διδακτική της Ιστορίας, εκδ. Ορόσημο, Αθήνα 1977.

- Θέματα Βυζαντινής Ιστορίας από πηγές, εκδ. Ορόσημο, Αθήνα 1978.

- Η Ιστορία ως έρευνα και κριτική, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1984.

- Μνημεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας, έκδοση Εκπαιδευτηρίων Δούκα, Αθήνα 1994 (τυπώνεται ήδη).

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Στην Άννα

Η Δροπολίτισσα, έργο του δουβιανίτη ζωγράφου Μάνθου Βογόρη, υπαινικτικό της Βορείου Ηπείρου, φιλοτεχνημένο ήδη από τον καιρό του κομμουνιστικού καθεστώτος.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ - ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ

ΚΩΝΣΤ. Γ. ΓΙΑΚΟΥΜΗΣ

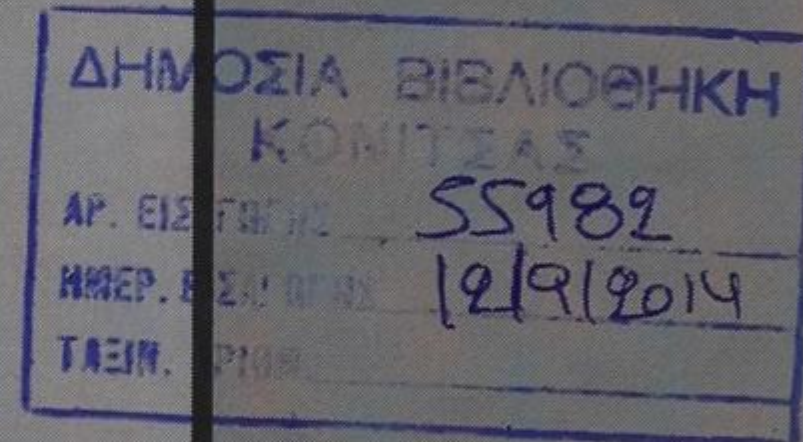
ΟΡΘΟΔΟΞΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΗΠΕΙΡΟ

ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ / ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ

- Αρχιτεκτονικά μνημεία
- Τοιχογραφίες / Εικόνες
- Ξυλόγλυπτα
- Είδη μικροτεχνίας / μεταλλοτεχνίας

ΕΚΔΟΣΗ: ΙΔΡΥΜΑ
ΒΟΡΕΙΟΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ
ΕΡΕΥΝΩΝ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 1994

- Κάθε γνήσιο αντίτυπο φέρει τη σφραγίδα του εκδότη και την υπογραφή του συγγραφέα.

© Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, Ιωάννινα (τηλ. 0651 / 27.469)
ISBN 960-7617-010
Γεώργιος Κ. Γιακουμής, Αθήνα (τηλ. 01 / 80.16.787)

ΠΡΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΤΗ

Προ διμήνου περίπου είχαμε τη χαρά να εκδώσουμε ως **Α' τόμο** ένα μέρος της έρευνας που διεξάγει από διετίας ο φιλόλογος-ερευνητής Γεώργιος Κ. Γιακουμής και ο Κωνσταντίνος Γιακουμής, ως επικεφαλής μικρής ερευνητικής ομάδας. Ο τίτλος του τόμου αυτού ήταν «ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΗΠΕΙΡΟ», κυκλοφόρησε τον Απρίλη του 1994 σε 500 αντίτυπα και εξαντλήθηκε.

Στον πρόλογο που, ως πρόεδρος του Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών, είχα γράψει στο βιβλίο (τον Απρίλη του 1994) θέλω να προσθέσω μερικές ακόμα σκέψεις με την ευκαιρία της έκδοσης του **Β' τόμου**, που τώρα εκτυπώνεται υπό το γενικότερο τίτλο «ΟΡΘΟΔΟΞΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΗΠΕΙΡΟ» (και στον οποίο ενσωματώσαμε την ύλη του ήδη εξαντληθέντος Α' τόμου για τη Μεταβυζαντινή αγιογραφία).

Το Ίδρυμά μας παρακολουθεί με διαρκώς αυξανόμενη αγωνία τις εξελίξεις στο διπλωματικό πεδίο μεταξύ Ελλάδας-Αλβανίας· διαπιστώνει την επιδείνωση των σχέσεων και την κλιμάκωση των ανθελληνικών και αντιορθόδοξων αντιδράσεων του καθεστώτος Μπερίσα· συμμερίζεται τις "υποψίες" (που για μας είναι βεβαιότητες) ότι ο μουσουλμάνος αυτός ηγέτης υποκινείται από τις ΗΠΑ και παρακινείται από την Τουρκία στην εν γένει εχθρική κατά του Ελληνισμού της Βορείου Ηπείρου στάση και δράση του· προβλέπει, ιδιαίτερα μετά τη σύλληψη των στελεχών της «Ομόνοιας» και το επεισόδιο της Επισκοπής, ότι, είτε με προβοκάτσες είτε με νομικίστικους (υποβολιμαίους από την Τουρκία) συνταγματικούς ελιγμούς, θα επιταχύνει τις διαδικασίες κατατρομοκράτησης των Βορειοηπειρωτών αδελφών μας και, εν συνεχεία, αφελληνισμού της Βορείου Ηπείρου με τον (εμμέσως βίαιο) εκπατρισμό τους προς την Ελλάδα. Πιστεύουμε ότι η δίκη των στελεχών της "Ομόνοιας" θα εξελιχθεί σε παρωδία εξυπηρέτησης αυτών των σκοπών· και προβλέπουμε, με ανείπωτη εθνική και θρησκευτική θλίψη, ότι θα ακολουθήσει πιθανόν αποπομπή του αρχιεπισκόπου Αναστασίου (με την «κερκόπορτα» που ανοίγει το υπό ψήφιση νέο Σύνταγμα) ή ουσιαστική εξουδετέρωσή του ως κατά κυριολεξία ο μ ή ρ ο υ του Σαλί Μπερίσα.

Το ατυχές είναι ότι η διεθνής διπλωματική συγκυρία δεν επιτρέπει στις δυνάμεις του λεγόμενου «δυτικού κόσμου» να κατανοήσουν ότι η Τουρκία (και όχι η Ελλάδα) επιδιώκει την αποσταθεροποίηση στα Βαλκάνια με αιχμή του δόρατός της τους μουσουλμάνους ηγέτες Σκοπίων, Αλβανίας και Βοσνίας. Οι μουσουλμανικοί και χριστιανικοί λαοί της Βαλκανικής (ιδιαίτερα οι Ορθόδοξοι) απέδειξαν ότι επί εκατοντάδες χρόνια τώρα μπορούν και θέλουν να συμβιώσουν ειρηνικά· άλλωστε, εμείς ιδιαίτερα οι ορθόδοξοι, δεν αγνοούμε ότι οι σημερινοί μουσουλμάνοι της Αλβανίας, της Βοσνίας, του FYROM και αλλού είναι εξισλαμισμένοι χριστιανοί και καμμία σχέση καταγωγής δεν είχαν ποτέ με τους Τούρκους –που μόνον ως δεινούς κατακτητές ε γνώρισαν... Επομένως, φοβόμαστε ότι οι προσεχείς κινήσεις της αλβανικής ηγεσίας **θα πλήξουν όχι μόνο τους Έλληνες, ως μειονοτικούς ορθοδόξους, αλλά και**

τους αλβανόφωνους και Αλβανούς ορθόδοξους και τους ορθόδοξους Βλάχους γιατί φοβούνται τη βυζαντινορθόδοξη πολιτισμική παράδοση, η οποία είναι πνευματική κυφορία και γέννημα του Ελληνισμού, που ως πολιτισμός διαφώτισε τους τωρινούς λαούς της Βαλκανικής (Σέρβους, Βουλγάρους, Βοσνίους, Σλοβενίους, Αλβανούς, Βλαχορουμάνους κλπ), από τότε που εισέβαλαν κι εγκαταστάθηκαν σ' αυτή τη χερσόνησο – κατά την περίοδο ακμής του Βυζαντίου, δηλαδή του πολυεθνικού εκείνου κράτους που δημιούργησε τη χριστιανορθόδοξη και ελληνοπρεπή Ρ ω μ α ι ο σ ύ ν η . Και, φυσικά, μία επανένωση ή μία ανόρθωση της βαλκανικής Ορθοδοξίας έχουν κάθε λόγο να φοβούνται και οι Τούρκοι (λόγω της αίγλης που θα ξανακερδίσει το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης) και οι Ιταλο-παπικοί συνεταίροι μας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, ίσως, οι Ρώσοι, που, αν και ορθόδοξοι, ξαναρίχνουν στο διπλωματικό προσκήνιο (με το... γάντι, βέβαια) τις πρώτες πανσλαβιστικές τους ριπές.

* * *

Πολύ θα ήθελα να μη δικαιωθούν στο προσεχές και απώτερο μέλλον οι εκτιμήσεις μας αυτές, που δεν είναι καρπός εθνικιστικής υστερίας, όπως λένε κάποιοι ανιστόρητοι υπουργοί, δημοσιογράφοι και καλοθελητές πολίτες... Όμως, για να μην δικαιωθούν, απαιτούνται συντονισμένες πανεθνικές αντιδράσεις: διπλωματικές, οικονομικές, εκδοτικές, εκκλησιαστικές, πνευματικές. Κι εμείς, με τις λίγες δυνάμεις μας, αυτό ακριβώς κάνουμε: εργαζόμαστε να τονώσουμε τον βορειοηπειρωτικό Ελληνισμό, να ενημερώσουμε την κοινή γνώμη, να φέρουμε στο φως την ύπουλη, επιστημονικοφανή προπαγάνδα των Αλβανών περί ιλλυροαλβανικής ορθόδοξης τέχνης, (μόνο και μόνο επειδή οι ορθόδοξοι θησαυροί και τα ορθόδοξα μνημεία μας βρέθηκαν στα εδάφη ενός κράτους, τα σύνορα του οποίου χάραξαν Ιταλοί και Αυστριακοί κυρίως πριν 80 χρόνια, χωρίς να λάβουν υπόψη τους τον εθνολογικό, θρησκευτικό και πολιτισμικό χάρτη της περιοχής).

Το ανά χείρας βιβλίο υπηρετεί αυτό τον τελευταίο σκοπό σαν κραυγή διαμαρτυρίας για την ιστορική παραχάραξη, που επιχειρείται, και τον ανήκουστο σφετερισμό των ελληνορθόδοξων μνημείων που ασύστολα, και με διεθνείς /ξενόγλωσσες εκδόσεις, αποτολμούν οι Αλβανοί προπαγανδιστές. Ταυτόχρονα, θέλουμε να λειτουργήσει ως έναυσμα για την ανάληψη, εκ μέρους μεγάλων εκδοτικών οίκων της Ελλάδας (ή, επιτέλους, εκ μέρους οικονομικά ισχυρών, που θα ενεργήσουν εθνοπρεπώς ως χ ο ρ η γ ο ί !) μιας εκδοτικής προσπάθειας, που θα διατρανώσει στη διεθνή πνευματική κοινότητα με ξενόγλωσσες κυρίως εκδόσεις, την επιχειρούμενη οικειοποίηση των ελληνορθόδοξων μνημείων της Βορείου Ηπείρου από την Αλβανία

Ιωάννινα, Ιούλιος 1994

ΞΕΝΟΦΩΝ Γ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΗΣ
Πρόεδρος
Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών

ΠΡΟΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Τα κείμενα αυτού του βιβλίου προορίζονταν αρχικά, μαζί με αρκετά ακόμα, να αποτελέσουν ένα σώμα υπό τον τίτλο «ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ», που θα εκτύπωνε για λογαριασμό του ιδιωτικού εκπαιδευτικού φορέα. Ωστόσο, η έκδοση εκείνη άλλαξε καθοδόν πολλές μορφές (συντομεύθηκε ως προς τα κείμενα, επεκτάθηκε ως προς τις φωτογραφίες, «εξαγνίστηκε» ως προς τις περισσότερες ιστορικές πληροφορίες), για να αποκτήσει τελικά μορφή πολυτελούς λευκώματος, το οποίο θα κυκλοφορήσει, υποθέτω, μετά το φθινόπωρο, ως οδοιπορικό στα ορθόδοξα μνημεία της σημερινής Αλβανίας. Κατόπιν τούτου, κρίθηκε σκόπιμο από εμάς να δημοσιεύσουμε το πλήρες κείμενο της ερευνητικής μας εργασίας, χωρίς τα οδοιπορικά και ιστορικά στοιχεία του λευκώματος, προκειμένου να λειτουργήσει ως συμπλήρωμα του **Α' τόμου**, που εξέδωσε προ διμήνου περίπου το Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών υπό τον τίτλο «ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΗΠΕΙΡΟ».

Με το υλικό αυτό συγκροτήθηκε τώρα ο **Β' τόμος**, που εκδίδει και πάλι το Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών υπό το γενικότερο τίτλο «ΟΡΘΟΔΟΞΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΗΠΕΙΡΟ», επειδή στο διαθέσιμο υλικό εντάξαμε και την ύλη του (ήδη εξαντληθέντος) Α' τόμου. Έτσι, στο βιβλίο αυτό είναι συγκεντρωμένο ένα μεγάλο μέρος του συγγραφικού και φωτογραφικού υλικού, που αποτελεί τμήμα των γενικότερων ερευνών, τις οποίες επί δύο χρόνια πραγματοποιήσαμε με αυτοψίες στη Βόρειο Ήπειρο-ερευνών, που άρχισαν τον Ιούλιο του 1992 με οικονομική κάλυψη του ιδιωτικού εκπαιδευτικού φορέα και συνεχίστηκαν από το Φεβρουάριο του 1993 μέχρι και το Μάρτη του 1994 με οικονομική συνδρομή μας από το Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών.

Έχουμε τη βεβαιότητα ότι και με το έργο αυτό υπηρετούμε το σκοπό που ετάξαμε στον Α' τόμο της εργασίας μας: εμπλουτίζουμε με περιγραφικό και φωτογραφικό υλικό την αρχειακή έρευνα· δηλαδή, δεν εξαντλούμε τα θέματά μας, δεν τα παρουσιάζουμε μετά από μελέτη σε βάθος, αλλά τα προσφέρουμε ως "πρώτη προσέγγιση και καταγραφή". Με τη διευκρίνιση αυτή προδηλώνουμε το χαρακτήρα του βιβλίου, που προτάσσει την τεκμηρίωση, την απογραφή και τη συνοπτική αναδίφηση πρωτογενούς ιστορικού υλικού πηγών που θα τροφοδοτήσουν κάθε μεταγενέστερη διατριβή περί των (μεταβυζαντινών, κυρίως) μνημείων της Ορθοδοξίας στη Βόρειο Ήπειρο. Φιλοδοξία μας ήταν να προκύψει καταρχήν υλικό προς μελέτη, δεδομένου ότι κάθε αναφορά στα μεταβυζαντινά αυτά μνημεία (σε εφημερίδες, περιοδικά και επετηρίδες επιστημόνων) είχε ανακοπεί μετά το 1939 τα δε προηγούμενα και επόμενα έργα αποτελούσαν περισσότερο λαογραφικές και κοινωνικές αναδιφήσεις (όπως τα βιβλία ή τα δημοσιεύματα των Ζώτου-Μολοσσού, Ν. Μυστακίδη, Π. Πετρίδη, Θ. Μπαμίχα, Θ. Γεωργιάδη, Αλ. Μαμμόπουλου, Κ. Καλυβόπουλου κ.ά.). Ίσως θα ήταν νεολογισμός να πούμε ότι το βιβλίο μας είναι μία "μνημειο-διφία", που στοχεύει να συλλέξει πρώτη ύλη έρευνας για την επιστημονική κοινότητα της Ελλάδας, η οποία, απ' όσα καλώς γνωρίζουμε, δεν έχει δημοσιεύσει παρά μόνον τέσσερα - πέντε (βυζαντινά κυρίως) μνημεία

της Βορείου Ηπείρου· πρόκειται για τις εργασίες των Φρ. Βερσάκη, Δ. Ευαγγελίδη, Ν. Βέη, Δ. Ζακυθηνού και Π. Πουλίτσα, που έχουν δημοσιευθεί μεταξύ του 1914 και 1953.

Βεβαίως δεν αγνοούμε ότι, μετά το 1978, άρχισαν να παρουσιάζονται δειλά -δειλά κάποιες αλβανικές δημοσιεύσεις για τα ορθόδοξα μνημεία της Αλβανίας στα επιστημονικά περιοδικά τους «ILIRIAN» και «MONUMENTET»· αλλά οι δημοσιεύσεις αυτές είναι πλημμελέστατες και, πιθανότατα, κατευθυνόμενες από τις ιδιάζουσες ιδεολογικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν τότε στην Αλβανία· ακόμα και όσα αλβανικά βιβλία κυκλοφόρησαν (όπως αυτά του Th. Popa) δεν υπηρετούν την επιστημονική αλήθεια αλλά τείνουν να "επαληθεύσουν" την επιστημονικοφανή εκδοχή περί εθνικής ιλλυροαλβανικής πολιτιστικής παραγωγής στο χώρο της Βορείου Ηπείρου!... Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι, κατά τα τελευταία 7-8 χρόνια, κάποιοι έγκριτοι έλληνες επιστήμονες άρχισαν να τα επισκέπτονται (όχι, όμως, ως μελετητές αλλά ως "τουρίστες", πριν το 1991)· έτσι, υπάρχει κι άλλο φωτογραφικό υλικό στα χέρια επιστημόνων, όπως ο Θ. Παλιούρας, ο Γ. Κοντογιώργης, ο Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ο Π. Χριστόπουλος κ.ά. Ακόμα, με βάση το υπάρχον αρχαιολογικό υλικό έχουν ήδη αρχίσει οι πρώτες μελέτες με αναφορές στα μνημεία της Β. Ηπείρου, όπως αυτές της Αν. Τούρτα, του Μ. Γαρίδη, του Γ. Γούναρη κ.ά. Όλα αυτά είναι παρήγορα δείγματα, δεδομένου ότι τα μεταβυζαντινά μνημεία της περιοχής αυτής, και μάλιστα τα δυσπρόσιτα, έχουν να τα επισκεφθούν έλληνες επιστήμονες πριν το 1920! Κι αυτό ήταν μία από τις εύλογες φιλοδοξίες μας: να μη σταθούμε στα γνωστά και ευπρόσιτα μνημεία της Μοσχόπολης ή του Μπερατίου ή του Αργυροκάστρου, αλλά να οδοιπορήσουμε ώρες πολλές πάνω στα βουνά: στα Κεραύνεια όρη, στο βουνό της Λιούτζης, στις παρυφές της Νεμέριτσικας κλπ. Γιαυτό και έχουμε τη χαρά να παρουσιάζουμε για πρώτη φορά στην Ελλάδα απεικονίσεις και περιγραφές μνημείων, όπως της Στεγόπολης, της Τρανοσίστας, της Σαρακίνιστας, της Πολίτσιανης, του Χλωμού, της Τσιάτιστας, του Ντρουάνου, της Δούβιανης και της Βάνιστας, των Δρυμάδων και του Λουκόβου, της Κοκαμιάς και της Κάμενας!...

* * *

Μετά τις οφειλόμενες αυτές εξηγήσεις, πού λίγο - πολύ τις πρωτοπαρουσιάσαμε και στο προηγούμενο έργο μας, αισθανόμαστε την ηθική υποχρέωση να αναφέρουμε ότι το έργο αυτό δεν θα γινόταν πραγματικότητα, χωρίς την ενισχυτική ή βοηθητική παρέμβαση και παρουσία: πρώτον, του π. **Αναστασίου Γκοτσόπουλου**, που μας καθοδήγησε στα πρώτα ερευνητικά ταξίδια· δεύτερον, του κ. **Μενέλαου Ζώτου**, που ως αντιπρόεδρος του Ιδρύματος Βορειοηπειρωτικών Ερευνών μας ενθάρρυνε ηθικά και, στη συνέχεια, μεσολάβησε θετικά για την οικονομική πλευρά της έκδοσης· τρίτον, του κ. **Γρηγόρη Βλασσά**, καθηγητή της φωτογραφίας στα ΤΕΙ Αθηνών, ο οποίος με τη συμμετοχή του στα 6-7 πρώτα ερευνητικά ταξίδια αποτύπωσε φωτογραφικά, κάτω από δυσχερέστατες καιρικές και τεχνικές συνθήκες, ως ενεργό μέλος της ομάδας μας, πολλά μνημεία (ένα σημαντικό μέρος των οποίων φιλοξενείται ως καλλιτεχνικό του έργο στον τόμο αυτό)· τέλος, πρέπει να υπογραμμιστεί από μένα προσωπικά ότι, χωρίς τη συμμετοχή σε όλα τα ταξίδια, στην έρευνα, στις μεταφράσεις αγγλικών και γαλλικών βιβλίων, στην ταξιθέτηση του φωτογραφικού υλικού και στις προσθήκες κειμένων του Κωνσταντίνου Γ. Γιακουμή, ο Β' αυτός τόμος δεν θα είχε ακόμα εκδοθεί -αλλά και οι προσεχείς εργασίες μου για «Τα εικονογραφικά προγράμματα σε μεταβυζαντινά μοναστήρια Δρόπολης, Πωγωνίου και Λιούτζης» και για «Τα ξυλόγλυπτα τέμπλα της Βορείου Ηπείρου» δεν θα ήταν εύκολο να οργανωθούν σε αξιοποιήσιμο και δημοσιεύσιμο υλικό.

Ιούλιος 1994

Η Ήπειρος και το Βορειοηπειρωτικό (άλλοτε και σήμερα)

1. Η ονομασία "Ήπειρος":

1.1. Η λέξη "Ήπειρος" είναι αρχαίος δωρικός τύπος της λέξης άπειρος, που σημαίνει τη μεγάλη και απέραντη χώρα. Η ονομασία αυτή δόθηκε προφανώς από τους νησιώτες Έλληνες του Ιονίου, που έβλεπαν στα ανατολικά τους τις απέραντες, για τα δικά τους μέτρα, εκτάσεις της στεριάς στη δυτική Ελλάδα και γιαυτό τις ονόμασαν « Ήπειρον ».

1.2. Τελικά ο όρος - τοπωνύμιο καθιερώθηκε από όλους τους αρχαίους Έλληνες, ακόμα και από τους ίδιους τους κατοίκους της χώρας, που ονομάζονταν Ήπειρωται, γεγονός μαρτυρημένο από τους αρχαίους Έλληνες και Ρωμαίους, από ελληνικές επιγραφές που βρέθηκαν εκεί και από όλους τους περιηγητές και γεωγράφους των ελληνιστικών και ρωμαϊκών αιώνων.

2. Η χώρα της Ηπείρου:

2.1. Τα σύνορα της Ηπείρου ήταν φυσικά: στα νότια ο Αμβρακικός κόλπος, τα Ακροκεραύνια όρη στα βόρεια, το Ιόνιο πέλαγος στα δυτικά και η οροσειρά της Πίνδου στα ανατολικά. Ευλόγως, κατόπιν τούτου, δεχόμαστε ότι η Ήπειρος αποτελεί ενιαίο γεωφυσικό ανάγλυφο, σαφώς οριοθετημένο κατά τρόπο φυσικό.

2.2. Από την εποχή του Ομήρου (9ος ή 8ος αι.π.χ.), του Ηροδότου (7ος αι. π.χ.), του Πινδάρου (6ος αι. π.χ.), του Θουκυδίδη (5ος αι.π.χ.) και του Ξενοφώντα (4ος αι. π.χ.) το όνομα Ήπειρος θεωρείται κυριώνυμο των εδαφών εκείνων, που περιέχονται εντός των φυσικών συνόρων που προσδιορίσαμε. Αλλά και αργότερα, οι γεωγράφοι και περιηγητές των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, όπως ο Στράβων (1ος αι. μ.Χ.), ο Κλαύδιος, ο Πτολεμαίος (του 2ου αι. μ.Χ.) και αρκετά αργότερα ο βυζαντινός Προκόπιος (του 6ου αι. μ.Χ.) αποκαλούν Ήπειρον την ίδια περιοχή. Χαρακτηριστικότερος όλων ο Στράβων καθορίζει τα όρια της χώρας αυτής από την Ιλλυρία γράφοντας ότι

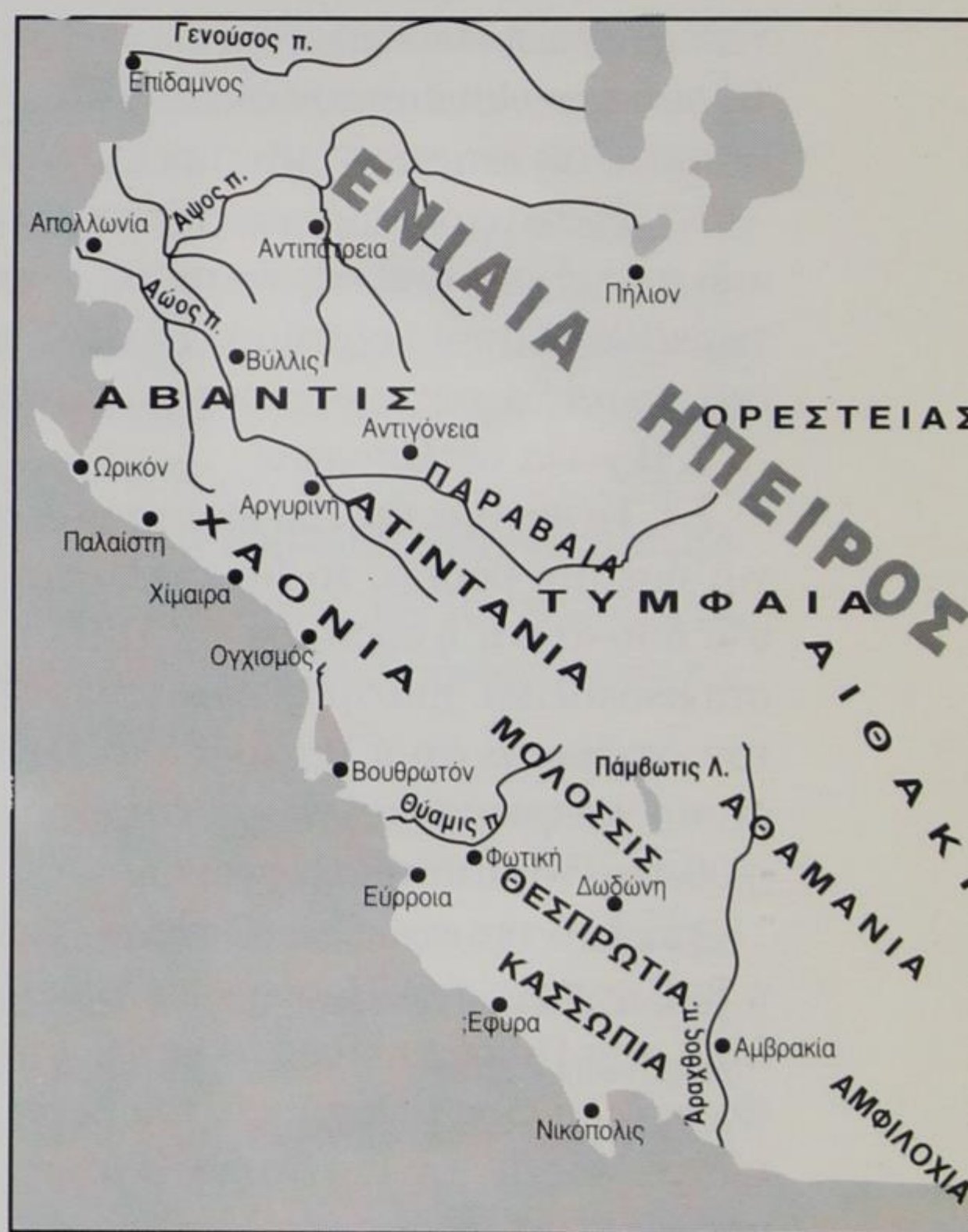
"Ταύτην δὴ τὴν ὁδόν, τὴν Ἐγνατίαν, ἐκ τῶν περὶ τὴν Ἐπίδαμνον καὶ τὴν Ἀπολλωνίαν τόπων ἰοῦσαν, ἐν δεξιᾷ μὲν ἐστὶ τὰ Ἠπειρωτικά ἔθνη, κλειζόμενα τῷ Σικελικῷ πελάγει μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, ἀριστερὰ δὲ τὰ ὄρη τῶν Ἰλλυριῶν...", ο δε Πτολεμαῖος γράφει κάτι το εντυπωσιακότερο, ὅτι "ἀρχὰ Ἑλλάδος ἀπὸ Ὠρουκίας" καὶ "ἀρχέγονος Ἑλλάς Ἠπειρος", δηλαδή ὅτι βορειότατο ἄκρο της Ηπείρου, και επομένως της Ελλάδας, είναι το Ωρικό (πάνω ἀπὸ τὴν Αὐλώνα) και, ὅτι αὐτὸ μάλιστα, εἶναι τὸ γνησιότερο τμήμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

3. Οι ηπειρωτικές φυλές / ἔθνη:

3.1. Οι ἀρχαῖοι Ἕλληνες χωρίζονταν σε Δωριεῖς, Αχαιοὺς, Ἴωνες και Αἰολεῖς· αὐτοὶ διαοῦνταν σε φύλα με τοπικὲς διαλεκτολογικὲς διαφορὲς (φερειπεῖν οἱ Σπαρτιάτες, οἱ Μακεδόνες, οἱ Ἠπειρώτες κ.ά. μιλοῦσαν τὸ βορειοδυτικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα). Οἱ Ἠπειρώτες με τὴ σειρὰ τοὺς υποδιαοῦνταν σε "ἔθνη", τὰ ονόματα τῶν ὁποῖων μνημονεύει ὁ Στράβων: Χάονες (ἀπὸ τὴ Χειμάρρα ὡς τὴς Φιλιάτες), Θεσπρωτοὶ (ἀπὸ τὴς Φιλιάτες ὡς τὴν Πάργα), Κασσωπαῖοι (στὴς βόρειες ἀκτὲς τοῦ Ἀμβρακικοῦ), Ἀμφιλόχιοι (στο ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ Ἀμβρακικοῦ), Μολοσσοὶ (στὴν περιοχή τῶν Ἰωαννίνων), Αθαμάνες (στα Τζουμέρκα), Αἰθακες (στα βουνὰ τῆς Πίνδου), Τυμφαῖοι, Ορέσται, Παραναῖοι, Ἀτιντάνες (ὄλοι αὐτοὶ στὴ Βόρειο Ἠπειρο και στὴς κοιλάδες τοῦ Ἄψου και Ἀῶου ποταμοῦ) κ.ά.

3.2. Ὡστόσο, παρὰ τὴ φυλετικὴ αὐτὴ διάκρισή τοὺς εἶχαν ὄλοι συνείδηση τῆς ταυτότητάς τοὺς, ὡς Ἠπειρωτῶν, κι αὐτὸ ἀποδείχτηκε ἐπανειλημμένα — με τὴ συμμαχία τοὺς κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., με τὴ συνένωσή τοὺς στο ἰσχυρὸ βασίλειο τοῦ Πύρρου και με τὴν ἰδρυση τοῦ "Κοινοῦ τῶν Ἠπειρωτῶν" με ἔδρα τὴ Φοινίκη, ἀργότερα.

3.3. Ἀπὸ ἐθνολογικῆς πλευρᾶς ἡ ἐλληνικότητα ὁλῶν τῶν ηπειρωτικῶν φύλων εἶναι ἀναμφισβήτητη: ἡ Δωδώνη εἶναι ἱερό τοῦ Δία με πανελληνία ἐμβέλεια, οἱ Ἠπειρώτες συμμετέχουν ἀκωλύτως στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες, οἱ βασιλόπαιδες τῶν Μολοσσῶν σπουδάζουν στὴν Ἀθήνα, ὁ Πύρρος βοηθᾷ με ἐκστρατεία τοὺς Ἕλληνες τῆς Κάτω Ἰταλίας και, πιο πρῖν, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἶχε συνεκστρατεύσει με τοὺς Ἠπειρώτες κατὰ τῶν Ἰλλυριῶν. Εξάλλου, τόσο ἡ (δωρικῆς διαλέκτου) γλῶσσα τοὺς, που πιστοποιεῖται στὴς ἐπιγραφές και τὰ ἀρχαῖα νομίσματα, ὅσο και τὰ ὡς σήμερα σωζόμενα τοπωνύμια εἶναι ἐλληνικά: Αὐλώνα (Vlora), Ὠρικός (Noriko), Παλαίστη (Paliasa), Χίμαιρα (Chimarra), Φοινίκη, Ἀντιγόνεια, Βουθρωτόν (Butrin), Σωρεία, Πάνορμον, Κηπαρόν, Ἀργυρηνή ἢ Ἀργυρόκαστρο (Gjirotkaster), Ἀπολλωνία (Rojani), Βύλλης (Bals), Ἐμπορία (Mboria), Ἀντιπάτρεια (Berati) κ.ά. Ἐπίσης, ὄλα τὰ φυλασσόμενα σε ἀλβανικά μουσεῖα εὐρήματα ἔχουν ἐλληνικὲς ἐπιγραφές και εἶναι ἔργα ἐλληνικῆς πνοῆς και ἐμπνευσης· ἄλλωστε, οἱ ἀνασκαφές στα ἐδάφη τῆς Βορείου Ἠπείρου ἔφεραν στο φῶς ἀρχαιοελληνικοὺς ναοὺς και θεᾶτρα, τείχη και τάφους, νομίσματα και ἀγάλματα. Ὅλα αὐτὰ μάλιστα εἶναι τόσο ἀφθονα και πλούσια, ὡστε μαρτυροῦν τὴν οικονομικὴ ἀνθιση τῶν Ἑλλήνων τῆς περιοχῆς.

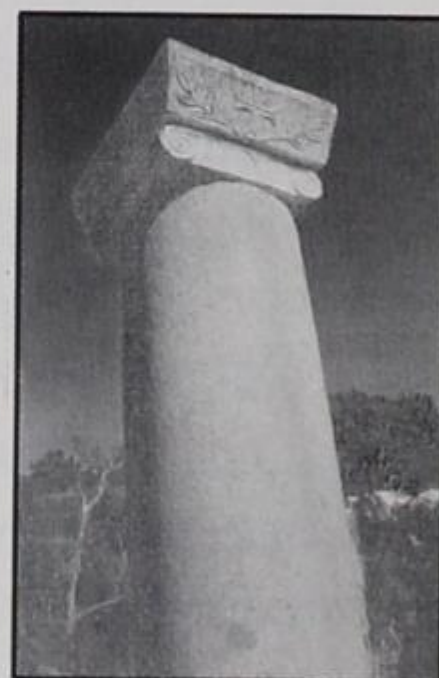
4. Ιστορική διαδρομή της Ηπείρου:

4.1. Αρχικά, τα ηπειρωτικά "έθνη" ήταν οργανωμένα σε φυλετική βάση. Κατά τον 5ο αι. π.Χ. όμως, ως συνειδητοποιημένοι Έλληνες, συμμετέχουν στους ελληνοπερσικούς πολέμους (στη ναυμαχία της Σαλαμίνας με επτά πλοία). Λίγο αργότερα, κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, άλλοι θα συμμαχήσουν με τους Σπαρτιάτες και άλλοι με τους Αθηναίους. Στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. συνενώνονται στο δοξασμένο αλλά εφήμερο βασίλειο του μολοσσού Πύρρου. Μετά τη διάλυσή του σχηματίζουν, όπως προείπαμε, το "*Κοινόν τᾶν Ἡπειρωτᾶν*" και, από κοινού με τους Μακεδόνες, στρέφονται άλλοτε κατά των Ιλλυριών, άλλοτε κατά των Γαλατών και, τέλος, κατά των Ρωμαίων – για το λόγο αυτό μάλιστα, οι Ηπειρώτες και οι Μακεδόνες θεωρήθηκαν από τους ιστορικούς ως ο φυσικός κυματοθραύστης και η προφυλακή του νότιου Ελληνισμού κατά των βαρβάρων. Αυτό αποδείχτηκε πόσο βάσιμο είναι, από το γεγονός ότι, μόλις (το 168 π.Χ.) καταλύθηκε το Κοινό των Ηπειρωτών από το ρωμαίο ύπατο Αιμίλιο Παύλο, λίγο αργότερα (το 146 π.Χ.) υποτάχθηκε και η νότια Ελλάδα...

4.2. Στην αρχή της Ρωμαιοκρατίας όλη η Ἡπειρος εντάχθηκε στη ρωμαϊκή "provincia" της Μακεδονίας· ύστερα, προσκολλήθηκε στην επαρχία της Αχαΐας· και, τέλος, επί Οκταβιανού Αυγούστου αξιώθηκε να θεωρηθεί ξεχωριστή επαρχία (Epirus) με έδρα τη Νικόπολη. Όμως, με το σύστημα της Τετραρχίας του Διοκλητιανού (τέλη 3ου αι. μ.Χ.) όλη η Αυτοκρατορία χωρίστηκε σε τέσσερις υπαρχίες, μία των οποίων ήταν και αυτή του Ιλλυρικού — που μας ενδιαφέρει· στο πλαίσιο δε της υπαρχίας του Ιλλυρικού η Ἡπειρος για λόγους διοικητικούς διαιρέθηκε σε Epirus Vetus (= Νέα Ἡπειρος, που αντιστοιχεί περίπου στα εδάφη από Αμβρακικό μέχρι Αυλώνα) και Epirus Nova (= Νέα Ἡπειρος, που περιλαμβάνει τα εδάφη από Αυλώνα μέχρι τις παρυφές της Δαλματίας – με άλλα λόγια σχεδόν όλη τη σημερινή, μέση Αλβανία!) με έδρα το Δυρράχιο.

4.3. Όταν το 476 μ.Χ. καταλύθηκε το Δυτικό Ρωμαϊκό κράτος από τους βαρβάρους του Οδόακρου, συμπαράσύρθηκαν στην καταστροφή και όλες οι βαλκανικές χώρες που ανήκαν διοικητικά σ' αυτό, δηλαδή Δαλματία, Δαρδανία, Ἄνω Μοισία, Παννονία κ.ά. Αντίθετα, όσες βαλκανικές περιοχές ανήκαν στο Ανατολικό Ρωμαϊκό κράτος (= Βυζάντιο), καλύφθηκαν υπό την αμυντική του ομπρέλα και επί χίλια χρόνια παρέμειναν, ως επαρχίες του, στην επιρροή του ελληνορθόδοξου πολιτισμού της Ανατολής. Φυσικά, στα εδάφη αυτά περιέχονταν τόσο η Νέα όσο και η Παλαιά Ἡπειρος.

4.4. Οι επαρχίες Παλαιάς και Νέας Ηπείρου δέχτηκαν το Χριστιανισμό ήδη από τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ., αρχικά στα παράλια και αργότερα στην ενδοχώρα. Γι' αυτό, από τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ. ανεγείρονται στην περιοχή επιβλητικές παλαιοχριστιανικές εκκλησίες (Ογχησμού, Φοινίκης, Βύλλιδος, Πουλχεριουπόλεως, Βουθρωτού, Δυρραχίου, Αυλώνας, Αντιγονείας κ.ά.), που αργότερα πολλαπλασιάζονται με τη δημιουργία νέων επισκοπών (Δρυϊνουπόλεως, Δίβρεως, Χειμάρρας, Γαρδικίου, Μόκρας κ.ά.) — για να περιοριστούμε μόνο σε εδάφη που σήμερα είναι αλβανικά. Τότε αναδείχτηκαν και οι πρώτοι ηπειρώτες άγιοι, όπως ο Ελευθέριος, ο Δονάτος, ο Τρύφων, ο Ἰσαυρος, ο Θερινός, ο Δάναξ κ.ά. Επίσης, ηπειρώτες επίσκοποι συμμετείχαν στις πρώτες Οικουμενικές συνόδους (όπως οι Ευτύχιος, Περεγρίνος, Κλαύδιος κ.ά.).

Βουθρωτό.
Πρωτοχριστιανικός κίονας

4.5. Από τον 6ο αι. και μετά όλη η Ἡπειρος ταλαιπωρήθηκε από βαρβαρικές επιδρομές (Γότθων, Ερούλων, Ούνων, Σλάβων, Βουλγάρων) παρά τα αμυντικά έργα των βυζαντινών στην περιοχή· όμως, η βυζαντινή κυριαρχία επικρατούσε τελικά. Αντίθετα, μετά τον 11ο αι., οπότε δυ-

Η Εκκλησιαστική Διοίκηση κατά τον 5ο αιώνα μ.Χ.

τικοί σταυροφόροι, Ιταλοί και Νορμανδοί άρχισαν κατά μυριάδες να αποβιβάζονται στα λιμάνια της Ηπείρου (Βουθρωτού, Ογχησμού, Αυλώνας, Δυρραχίου), η μεν βυζαντινή εξουσία άρχισε να αποδυναμώνεται και να υποχωρεί, η δε δυτικοπαπική επιρροή και κυριαρχία άρχισε να δημιουργεί ισχυρά προγεφυρώματα στη Βαλκανική, για τη μετέπειτα διείσδυσή τους στην ενδοχώρα.

Από τότε η χριστιανοσύνη της περιοχής διχάστηκε: στο Βορρά οι χριστιανοί αποδέχτηκαν τον πάπα, στο Νότο (από το Δυρράχιο και κάτω, δηλαδή) οι χριστιανοί παρέμειναν προσηλωμένοι στο Πατριαρχείο της Ανατολής. Αυτή η διαφοροποίηση θα φανεί και στη θρησκευτική τέχνη: ο μεν Βορράς θα υιοθετήσει την ιταλοδυτική πολιτιστική επιρροή, ο δε Νότος θα τηρήσει πιστά τη βυζαντινορθόδοξη παράδοση της Κωνσταντινούπολης.

5. Ήπειρος και Αλβανία:

5.1. Σ' όλους αυτούς τους αιώνες ουδείς ιστορικός μνημονεύει Αλβανούς. Μόνο τον 11ο αι. η Άννα Κομνηνή δίνει μια πρώτη αναφορά για ένα μικρό φύλο γύρω από το "Άρμπανο", κοντά στην Κρούια (ή Κρούγια). Όμως, με τη δυτική διείσδυση στην περιοχή και ιδιαίτερα μετά την πρώτη πτώση της Πόλης άρχισαν να συγκροτούνται εκεί αλβανικές τοπαρχίες φυλετικής κυρίως οργάνωσης.

5.2. Από το 14ο αι. εμφανίζονται ακάθεκτοι στη Βαλκανική οι Οθωμανοί. Μέσα σε 80 χρόνια κατορθώνουν να υποδουλώσουν όλη τη χερσόνησο και, το χειρότερο, άρχισαν να αλλοιώνουν, με διαβρωτικό τρόπο (= εξισλαμισμούς), την εθνική και θρησκευτική συνείδηση πολλών λαών: πρώτοι εξισλαμίστηκαν οι (παλαιοί Βογομήλοι) Βόσνιοι και, σε λίγο, οι βόρειοι Αλβανοί (Γκέκηδες). Οι αλλαξοπιστίες αυτές επιβραβεύονταν από τον κατακτητή ποικιλοτρόπως κι έτσι πολλοί Αλβανοί τούρκεψαν και μεταβλήθηκαν, κατά την Τουρκοκρατία, σε

φανατικούς χριστομάχους και πιστούς συμμάχους των Οθωμανών. Οι εξισλαμισμοί αυτοί από το 15ο ως το 18ο αι. λίγο - λίγο κινδύνεψαν να εξαφανίσουν το Χριστιανισμό στη δυτική Βαλκανική.

5.3. Ωστόσο, πολλοί Αλβανοί παρέμειναν χριστιανοί, πολέμησαν τους Οθωμανούς (Κόσσοβο, 1387) και, μάλιστα, όσοι βρισκόνταν γύρω από την Κρόια, συγκρότησαν ένα ηρωικό κρατίδιο, που, υπό τον χριστιανό Γεώργιο Καστριώτη, αντιστάθηκε σθεναρά στον Μωάμεθ Β' μέχρι το 1478. Όμως, μετά την πτώση του, άλλοι Αλβανοί εκπατρίστηκαν κατά χιλιάδες (στην Ιταλία και στην Ελλάδα) άλλοι αλλαξοπίστησαν (για να αποκτήσουν προνόμια), και άλλοι παρέμειναν ως ραγιάδες μαζί με τους Έλληνες του Νότου στα πατρώα εδάφη, με την ηθική στήριξη του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης— που με την ίδρυση μοναστηριών, σχολείων, με το αίμα πολλών νεομαρτύρων και με το κήρυγμα πολλών ιερωμένων (όπως του πατρο-Κοσμά του Αιτωλού) αναχαίτισαν το ρεύμα των εξωμοσιών σε ικανό βαθμό.

6. Η εμφάνιση του Αλβανικού εθνικισμού:

6.1. Είναι γνωστό ότι η βάρβαρη οθωμανική κατοχή ταλάνισε επί πεντακόσα τόσα χρόνια τους χριστιανούς της Βαλκανικής — όταν οι δυτικοί βασιλιάδες συνυπέγραφαν προνομιακές, εμπορικές "διομολογήσεις" με τους Σουλτάνους...

Εν τω μεταξύ πολλές αποτυχημένες εξεγέρσεις έγιναν κατά των κατακτητών. Όμως, από τις αρχές του 19ου αι. τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα Ελλήνων και Σέρβων δημιούργησαν τα πρώτα σοβαρά ρήγματα στην εδαφική ενότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας επί της Βαλκανικής. Αργότερα, ξεσηκώθηκαν Ρουμάνοι και Βούλγαροι ορθόδοξοι. Η Βαλκανική άρχισε να μεταβάλλεται σε ηφαιστειο. Έτσι άρχισε και ο ανταγωνισμός των τότε Μεγάλων Δυνάμεων για την εξασφάλιση ζωνών ή σφαιρών επιρροής στη φλεγόμενη χερσόνησο, στους λαούς της οποίας εξαπτόνταν οι διεκδικητικοί εθνικισμοί προ της καταρρέουσας Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

6.2. Τότε ακριβώς η ιταλική και αυστριακή διπλωματία κινητοποίησαν όψιμα τους Αλβανούς για τη διεκδίκηση κρατών. Μάλιστα, το παράξενο είναι ότι αρχικά η Υψηλή Πύλη ανέχτηκε τις πρώτες αυτές κινήσεις, επειδή πίστευε ότι εκκολλάποντας τον αλβανικό εθνικισμό θα εμπόδιζε τις ελληνικές αλυτρωτικές βλέψεις στα (ελληνοκατοικούμενα) εδάφη της Ηπείρου — που μέχρι το 1912 εντάσσονταν στην τουρκική επικράτεια. Και πράγματι, το 1878 είχε οργανωθεί ο "Σύνδεσμος της Προισρένης", με σκοπό να διεκδικήσει μελλοντικά εδάφη από τα τουρκικά βιλαέτια Ιωαννίνων, Μοναστηρίου, Αργυροκάστρου και Σκόδρας. Τις προσπάθειες αυτού του συνδέσμου υποδαύλιζαν και οι αλβανοί διανοούμενοι της διασποράς (στη Ρουμανία, στην Πόλη, στην Αμερική και, φυσικά, στην Ιταλία).

6.3. Το αντιφατικό, στο σημείο αυτό, είναι ότι οι Αλβανοί "του εσωτερικού", εξισλαμισμένοι καθώς ήσαν κατά 70%, είχαν αφομοιωθεί με τον οθωμανό - μουσουλμάνο κατακτητή, είχαν υιοθετήσει τη δική του κουλτούρα και πολύ λίγο συμμερίζονταν τις κινήσεις των διανοουμένων. Γιαυτό, όταν το 1912-13 ξέσπασαν οι Βαλκανικοί πόλεμοι και οι άλλοι ορθόδοξοι λαοί (Έλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Ρουμάνοι, Μαυροβούνιοι) προέλαναν νικηφόρα απελευθερώνοντας τους υπόδουλους αδελφούς τους, οι Αλβανοί αδράνησαν και δεν συμμετείχαν στρατιωτικά!

Η εξάπλωση των Οθωμανών στη Βαλκανική

Και όμως· με την υποκίνηση των Ιταλών, ο Ισμαήλ Κεμάλ Βλιόρα ανακήρυξε την ανεξαρτησία της Αλβανίας στην Αυλώνα το Νοέμβριο του 1912, τη στιγμή μάλιστα που τα μεν ελληνικά στρατεύματα είχαν προελάσει και καταλάμβαναν ηπειρωτικά εδάφη, μέχρι να κατακτήσουν, αργότερα, τα Γιάννενα, την Κορυτσά, την Πρεμετή, το Αργυρόκαστρο, το Δέλβινο, τους Αγίους Σαράντα και τη Χειμάρα· οι δε Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι κατέβαιναν σταθερά και νικηφόρα μέχρι το Κόσσοβο, το Μοναστήρι, τη Σκόδρα και το Δυρράχιο! Υπό αυτές τις συνθήκες, η διακήρυξη ανεξαρτησίας του Ισμαήλ Κεμάλ Βλιόρα θα ήταν κενή περιεχόμενου, αν δεν την υποστήριζαν λυσσωδώς η Ιταλία και η Αυστρία — που επιδίωκαν το σχηματισμό ενός σκιώδους κράτους - προτεκτοράτου των συμφερόντων τους στη Βαλκανική.

6.4. Τελικά, τον Ιούλιο του 1913 στο Λονδίνο οι Μεγάλες Δυνάμεις εγγυήθηκαν τη δημιουργία και ανεξαρτησία ενός κράτους που ούτε εδάφη διέθετε, ούτε εθνοαπελευθερωτική βούληση χαρακτήριζε την πλειονότητα των κατοίκων του, ούτε πολεμικές δάφνες ή, έστω, έντιμες ήττες είχε να επιδείξει κατά τους προηγούμενους πολέμους! Έτσι, αφαιρέθηκαν εδάφη από το Μαυροβούνιο (Σκόδρα), τη Σερβία (Δυρράχιο) και την Ελλάδα (Χειμάρα, Αγ. Σαράντα, Αργυρόκαστρο, Πρεμετή, Κορυτσά), προκειμένου να δημιουργηθεί ένα κράτος εθνολογικά ανομοιογενές και θρησκευτικά τριχασμένο. Μάλιστα, για να υποχρεωθεί η Ελλάδα να αποσύρει τα στρατεύματά της από τα (αυθαιρέτως) επιδικασθέντα στην Αλβανία εδάφη, απειλήθηκε ότι δεν θα αναγνωρισθεί, ως επικράτεια ελληνική, το Αιγαίο με τα νησιά του...

6.5. Με αυτή την ανέντιμη πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων, η αιωνοβίως ενιαία Ήπειρος χωριζόταν για πρώτη φορά σε νότια (= ελληνική) και βόρεια (υπό αλβανική κατοχή) Ήπειρο... Όμως αυτό δεν το ανέχτηκαν οι ίδιοι οι Βορειοηπειρώτες, που με βάση την αρχή της αυτοδιάθεσης (που έμπρακτα εισήγαγαν) εξεγέρθηκαν, σχημάτισαν δική τους κυβέρνηση και διακήρυξαν την αυτονομία τους, τη στιγμή που τα ελληνικά στρατεύματα αποσύρονταν από τα πατρώα εδάφη τους. Η δυναμική αυτή στάση τους υποχρέωσε τόσο τις Μεγάλες Δυνάμεις όσο και την αλβανική κυβέρνηση να συνυπογράψουν το πρωτόκολλο της Κερκύρας, (το Φεβρουάριο του 1914) αναγνωρίζοντας ως α υ τ ό ν ο μ η τ η Β ό ρ ε ι ο Ή π ε ι ρ ο εντός της αλβανικής επικράτειας.

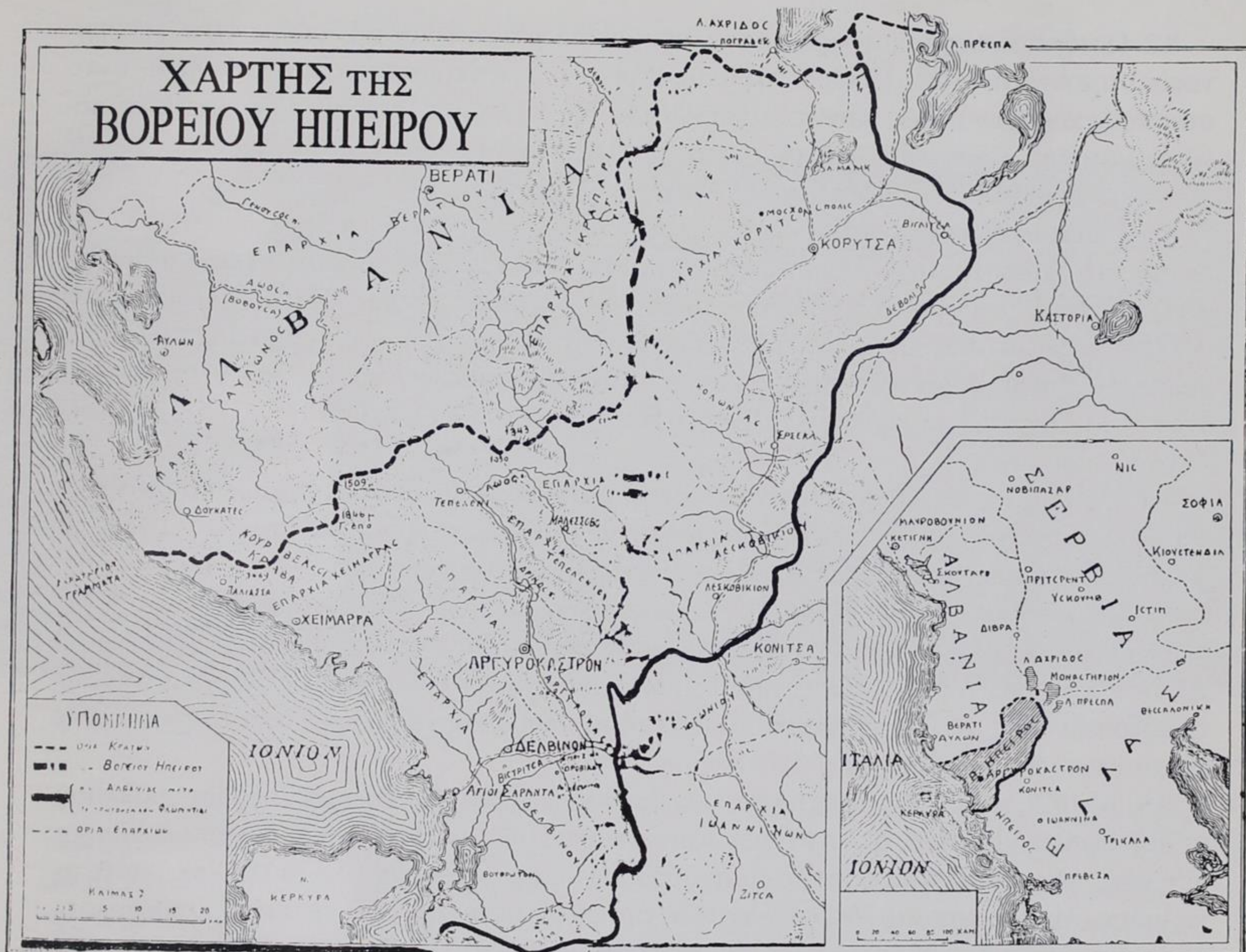
7. Η δημιουργία του Αλβανικού Κράτους

7.1 Το 1914 ξέσπασε ο πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος και τα Βαλκάνια βρέθηκαν μέσα στις αιματηρότερες εχθροπραξίες. Η Σερβία δέχτηκε επίθεση από την Αυστρία (η οποία προέλασε μέσω Σερβίας και κατέλαβε το Δυρράχιο), η Ιταλία αποβίβασε στρατεύματα στην Αυλώνα, η Βουλγαρία κατέλαβε ελληνικά μακεδονικά εδάφη, αγγλογαλλικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στη Θεσσαλονίκη και ελληνικά στρατεύματα διατάχθηκαν από τις συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ να επανέλθουν στη Βόρειο Ήπειρο, για να επιβάλουν την τάξη. Στην Κορυτσά ειδικότερα εγκαταστάθηκαν γαλλικά στρατεύματα. Επικρατούσε τότε πραγματικό χάος!...

7.2. Μετά τη νίκη των δυτικών συμμαχικών δυνάμεων, όμως, και παρά τις υποσχέσεις που είχαν μυστικά δοθεί στον Βενιζέλο (ο οποίος μάλιστα είχε συμφωνήσει με τον ιταλό Τιτόνι για την ένταξη ενός μέρους της Βορείου Ηπείρου στην Ελλάδα) στις συνδιασκέψεις ειρήνης που ακολούθησαν στο Παρίσι, αποφασίστηκε ότι το Αλβανικό κράτος θα παρέμενε στο χάρτη, όπως είχε σχεδιαστεί προπολεμικά. Εντωμεταξύ στο εσωτερικό του είχαν διεισδύσει δυναμικά εθνικιστικά στοιχεία, που με πράξεις τρομοκρατίας είχαν επιδοθεί στη δημιουργία τετελεσμένων γεγονότων — κατά των Ελλήνων κυρίως.

7.3. Από το 1921 και μετά, εξαιτίας και της επιφαινόμενης ελληνικής πανωλεθρίας στη Μικρά Ασία, οι Αλβανοί ενίσχυσαν τη θέση τους, αποσχίστηκαν από το Ορθόδοξο Πατριαρχείο

Γαλλικός χάρτης του 1919 (μεταγλωτισμένος ελληνικά) που δείχνει τα όρια του Αλβανικού κράτους (όπως είχαν καθορισθεί πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο) και τα όρια που συμφωνήθηκαν μεταξύ Βενιζέλου και Τιτόνι (με τα οποία περιερόχονταν τα περισσότερα βορειοηπειρωτικά εδάφη στην Ελλάδα).

(1922-1937) και άρχισαν πράξεις εκφοβισμού και κάμψης του ηθικού του Ελληνισμού, δεδομένου ότι μετά το μεγάλο πόλεμο καμία συμφωνία δεν παρέπεμπε στο πρωτόκολλο αυτονομίας της Κερκύρας — που έτσι αδρανούσε σιωπηρά και de facto. Μάλιστα ήταν τόσο έντονες οι καταπατήσεις των ελληνικών δικαιωμάτων, ώστε το αλβανικό κράτος επιχείρησε ακόμα και την Εκκλησία να εξαλβανίσει αλλά και τα ελληνόφωνα σχολεία να θέσει υπό έλεγχο — γεγονός, για το οποίο καταδικάστηκε από το διεθνές δικαστήριο της Χάγης.

Παρ' όλα τούτα υπήρχε τώρα πια αλβανική επικράτεια, με βασιλιά τον Αχμέτ Ζώγου και διεθνή ερείσματα όχι ευκαταφρόνητα.

8. Αλβανία και Ελλάδα (1939 κ.μ.)

8.1. Το 1939 ξέσπασε και ο δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος. Οι Ιταλοί του Μουσολίνι αποβίβασαν στρατεύματα στην Αιτώννα, ένωσαν το αλβανικό με το ιταλικό στέμμα και, κατόπιν, επιτέθηκαν κατά της Ελλάδας (Οκτώβρης 1940) με συμμετοχή, μάλιστα, και αλβανικών στρατιωτικών μονάδων. Όμως, με το έπος της Πίνδου και την ελληνική αντεπίθεση, ο ελληνικός στρατός απελευθέρωσε για τρίτη συνεχή φορά τη Βόρειο Ήπειρο προελαύνοντας μέχρι την Κλεισούρα, το Τεπελένι, τους Αγίους Σαράντα κ.λπ.

Τότε ακριβώς επενέβησαν οι ανώτερες γερμανικές δυνάμεις, οι οποίες έλεγξαν την Αλβανία και ολόκληρη τη Βαλκανική (1941-1944).

8.2. Ωστόσο, μετά την κατάρρευση του γερμανικού μετώπου και την απόσυρση των γερμανικών στρατευμάτων από Ελλάδα, Αλβανία, Σερβία κλπ., επικράτησαν στην Αλβανία οι αντιστασιακές κομμουνιστικές μονάδες του Εμβέρ Χότζα (οι οποίες, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, είχαν επιτύχει, σε συνεργασία με τους Γερμανούς, να εξαρθώσουν τις ελληνικές ανταρτικές δυνάμεις των ΜΑΒΗ!).

8.3. Επακολούθησαν οι συνδιασκέψεις ειρήνης στο Παρίσι (1946 κ.μ.), στις οποίες η Ελλάδα συμπαρεκαθόταν στο ίδιο τραπέζι με τους νικητές και της είχαν παρασχεθεί διαβεβαιώσεις ότι θα συζητηθεί, (αυτή τη φορά ευνοϊκά) το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα. Όμως, στη φάση εκείνη ο σοβιετικός Μολότωφ λειτούργησε αναβλητικά (λόγω της ιδεολογικής συγγένειας του σταλινικού και του εμβερικού καθεστώτος) και απόφαση δεν πάρθηκε. Αυτό σήμαινε ότι το ζήτημα παρέμενε εκκρεμές. Και πράγματι, η Ελλάδα δεν ήρε το ε μ π ό λ ε μ ο με την Αλβανία σ' εκείνη την ιστορική φάση.

8.4. Ακολούθησε μια εικοσαετία, κατά την οποία το κομμουνιστικό καθεστώς του Χότζα εδραιώθηκε στο εσωτερικό, επέβαλε την ιδεολογία του, διέλυσε την Εκκλησία, κατάργησε τη θρησκεία, εξαλβάνισε τα ελληνικά σχολεία, επιδίωξε την εθνομειξία, μετέφερε μουσουλμάνους του αλβανικού Βορά στον ελληνικό Νότο, για να αλλοιώσει την εθνολογική του σύσταση, εξαπέλυσε κύματα βίας κατά πάντων των αντιφρονούντων και, με την εισαγωγή ενός αστυνομικού κράτους, εκφόβιζε τόσο πολύ τους πάντες, ώστε να πάψουν να μιλούν ελληνικά, να αρνηθούν τη θρησκεία τους, να καταστρέψουν τα ιερά τους, ακόμα και τα θρησκευτικά τους ονόματα (χριστιανικά ή μουσουλμανικά) να αλλάξουν!

8.5. Το 1972, επί Γ. Παπαδόπουλου, επιχειρήθηκε η πρώτη προσέγγιση Ελλάδας-Αλβανίας σε διπλωματικό επίπεδο, αλλά το εμπόλεμο δεν ανακλήθηκε. Μια δεύτερη προσπάθεια προσέγγισης, για το καλό του βορειοηπειρωτικού Ελληνισμού, ξανάρχισε από το 1987-88, οπότε τα κομμουνιστικά καθεστώτα έδειχναν διεθνώς την επερχόμενη κατάρρευσή τους. Ζητήθηκε τότε από τους Αλβανούς η άρση του εμπόλεμου, την οποία η τότε ελληνική κυβέρνηση δέχτηκε με υπουργική απόφαση. Ακολούθησε το άνοιγμα των συνόρων, η συρροή λαθρομεταναστών στην Ελλάδα από την Αλβανία και οι πρώτες ελεύθερες εκλογές.

Δυστυχώς, η αναδειχθείσα τότε κυβέρνηση Μπερίσα, δέσμια του φόβου για ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις και αμύητη στα ευρωπαϊκώς τεκταινόμενα, καταλήφθηκε από την έμμονη υποψία του "ελληνικού κινδύνου", η οποία προβαλλόταν κατά καιρούς υπό το ένδυμα της αυτονομίας της Βορείου Ηπείρου και υπό την εύλογη απαίτηση της Ελλάδας για κατοχύρωση των ελευθεριών, των θρησκευτικών δικαιωμάτων και της ανεμπόδιστης ελληνικής εκπαίδευσης στα ελληνόπουλα της Βορείου Ηπείρου. Έτσι, η αλβανική κυβέρνηση προέβη σε ανόητες αντιδιεκδικήσεις (Τσάμικο κ.ά.) και ασύστατες καταγγελίες για πράκτορες των ελληνικών "εδαφικών βλέψεων" ακόμα και μεταξύ των ελλήνων υπηκόων της.

Όμως, η Ελλάδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν ζητά εδαφικές διευθετήσεις. Ζητά κατοχύρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του Ελληνισμού που ζει στην αλβανική επικράτεια. Και, επιτέλους! Γιατί να μη ζητήσει αυτό, που και η Αλβανία απαιτεί για τους ομοεθνείς της στο Κόσσοβο: δηλαδή μία λογική αυτονομία, που θα αποτρέψει άλλες βίαιες (πιθανόν) λύσεις και θα λειτουργήσει σαν γέφυρα φιλίας μεταξύ δύο γειτονικών λαών, που ποτέ δεν πολέμησαν μεταξύ τους;

Γεώργιος Κ. Γιακουμής
Κωνστ. Γ. Γιακουμής

1. ΤΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ

1. Το παλαιό παρεκκλήσι των Ταξιαρχών Άνω Επισκοπής γκρεμισμένο σήμερα.

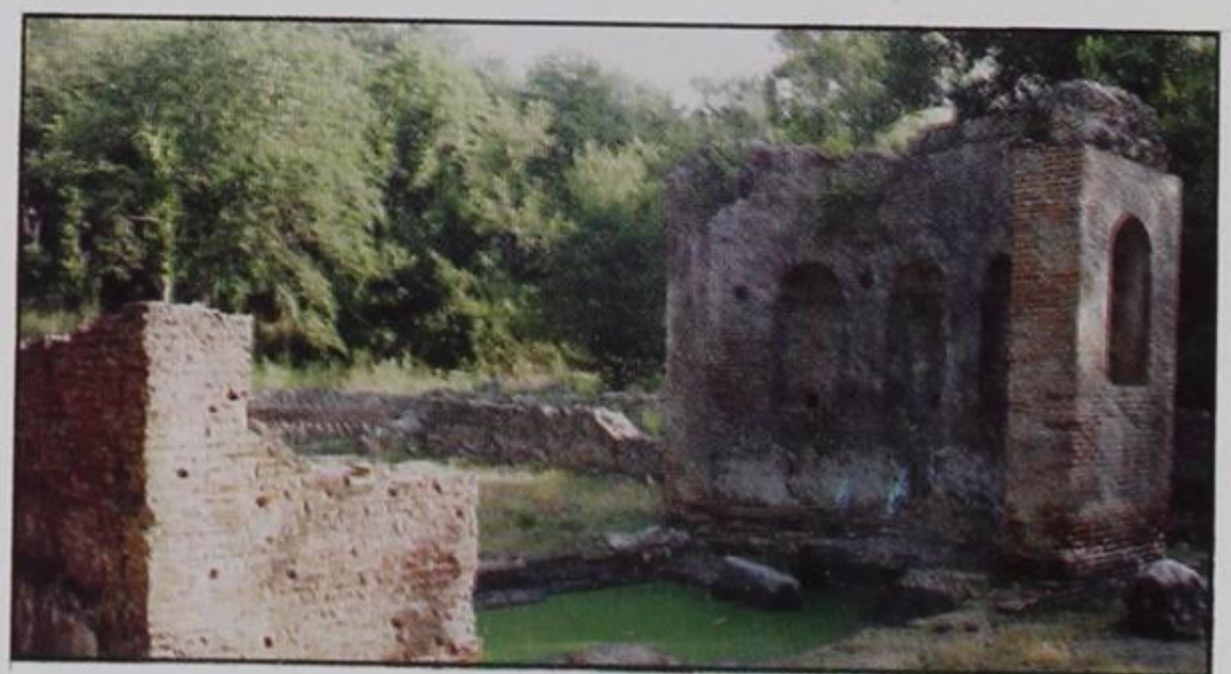
2. Το εκκλησάκι της Κασσωπίτρας στο Κάστρο της Χειμάρας γκρεμισμένο σήμερα.

1.1. Στη σημερινή Αλβανία η χριστιανική τέχνη περισσότερα μνημεία της θρηνεί και λιγότερα διασώζει. Ανάμεσα στα σωζόμενα συγκαταλέγονται: αρχιτεκτονικά μνημεία (παλαιοχριστιανικές βασιλικές, βαπτιστήρια, βυζαντινοί ναοί, μοναστήρια και μεταβυζαντινές ενοριακές εκκλησίες), ζωγραφικά έργα (μωσαϊκά, ψηφιδωτά, φορητές εικόνες, τοιχογραφίες, μικρογραφίες) και ελάχιστα δείγματα ξυλογλυπτικής, μεταλλοτεχνίας και διακοσμητικής.

1.2. Χρονολογικά, τα περισσότερα μνημεία ανήκουν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολύ λίγα βυζαντινά διασώζονται (κυρίως ναοί από τον 8ο μέχρι τον 15ο αι.) και ακόμα λιγότερα πρωτοχριστιανικά (ανάμεσα στον 4ο και στον 6ο αι.). Τα πλείστα των μνημείων καταστράφηκαν είτε από τους κατά καιρούς επιδρομείς, που γνώρισε η χώρα κατά το βυζαντινό βίο της (Γότθους, Ούνους, Σλάβους, Βουλγάρους, σταυροφόρους), είτε από τους Οθωμανούς και τους εξισλαμισμένους Αλβανούς (κατά την Τουρκοκρατία, μεταξύ του 15ου και του 20ου αι.), είτε τέλος και κυρίως, από τους κομμουνιστές του Εμβέρ Χότζα (μετά το 1945).

1.3. Ελάχιστα είναι τα μουσεία, όπου φυλάσσονται ή εκτίθενται έργα χριστιανικής ορθόδοξης τέ-

χνης στην Αλβανία (στα Τίρανα, στο Μπεράτι, στην Κορυτσά, στο Δυρράχιο, στο Αργυρόκαστρο μέχρι πριν δύο χρόνια, στο μοναστήρι της Αρδενίτσας, της Απολλωνίας κ.α.). Υπάρχουν, βέβαια, και μερικά «φυσικά μουσεία», όπως οι παλαιοχριστιανικοί χώροι του Βουθρωτού, του Πόγραδετς, της Αυλώνας, της αρχαίας Βύλλιδος, της Αντιγόνης, η βυζα-

3. Βουθρωτό Βούρκου. Μεσοβυζαντινός ναός (9ου ή 10ου αι.).
ντινή όαση της Αχρίδας, οι εκκλησίες του Λαμπόβου, της Επισκοπής, του Ζερβατίου, το καθολικό της Ι.Μ. Μεσοποτάμου στο αρχαίο Φοινίκι, οι ναοί στο Περχοντί, στη Μπόρια της Κορυτσάς· αλλά θα μπορούσαν να διατηρούνται επίσης και δεκάδες άλλα, επιβλητικής ιστορικής αξίας μνημεία που, μολονότι έχουν κηρυχθεί διατηρητέα («Monumente

4. Αυλώνα. Ορθόδοξη εκκλησία μεταβληθείσα σε πυροσβεστικό.

5. Χειμάρα. Γκρεμισμένο εκκλησάκι στο Κάστρο.

5. Στεγόπολη Λιούτζης. Μονή Προφήτη Ηλία. Περιβόλος, όπου η πινακίδα «Monumente Kulture»!

Kulture», καθώς γράφουν οι σχετικές πινακίδες), εντούτοις εγκαταλείφθηκαν στη φθορά του χρόνου ή αφέθηκαν στην αυθαιρεσία των αμύητων ή καταστράφηκαν για λόγους πολιτικής και ιδεολογικής σκοπιμότητας.

1.4. Η εικόνα, που παρουσιάζουν σήμερα τα (δήθεν προστατευόμενα) «Monumente Kulture», είναι δυστυχώς πικρή. Ωραίες ενοριακές εκκλησίες πόλεων είχαν επί 25ετία μεταβληθεί σε κλειστά γυμναστή-

ρια, χώρους στάθμευσης αυτοκινήτων πυροσβεστικής, εντευκτήρια, κινηματογράφους· μοναστηριακές εγκαταστάσεις έχουν χρησιμοποιηθεί ως στρατόπεδα (όπως οι Ι.Μ. Τσέπου, Κόντρας, Πολίτσιανης κ.ά.)· καθολικά μοναστηριών μετατράπηκαν από χωρικούς σε χειμαδιά (στις Ι. Μονές Δεσβιτσάνης, Τσιάτιστας, Ραβενίων, Ντρουάνου, Στεγόπολης, Βολοτέρι, Δούβιανης κ.ά.)· άλλες εκκλησίες έγιναν εργαστήρια (Προμετή), αποθήκες (Χειμάρα, Μοσχόπολη, Ερσέκα), πυριτιδαποθήκες (Ι.Μ. Αγ. Βασιλείου, Αγία Τριάδα Μπερατίου) ή ακόμα και βολικοί ξενώνες για περαστικούς, που άναβαν φωτιές για να ζεσταθούν το χειμώνα (Κοκαμιά, Κάμενα, Προφ. Ηλίας Γεωργουτσατίου, Κώσταρη, Λεσινίτσα κ.ά.)· τέλος, υπάρχουν και περιπτώσεις θλιβερών βεβηλώσεων (όπως στο βυζαντινό ναό της Κοσσίνας Προμετής, όπου σωροί περιττωμάτων αποδεικνύουν τη μακροχρονίως απαράδεκτη χρήση τέτοιων) μνημείων πολιτισμού...

1.5. Φυσικά, κάτω από τις συνθήκες αυτές έδρα-

7. Αργινόκαστρο. Μονή Τσέπου. Το καθολικό μέσα στο στρατόπεδο.

8. Στεγόπολη Λιούτζης. Χαλάσματα ενοριακού ναού.

σαν, ιδιαίτερα κατά την τελευταία δετία, σπείρες κλεφτών, χρησοθήρων και αρχαιοκαπήλων, που λεηλάτησαν τους καλλιτεχνικούς θησαυρούς των φορητών έργων τέχνης, όσων είχαν απομείνει σώα μετά την αθεϊστική λαίλαπα του 1967, δηλαδή εικόνων, τέμπλων, χειρογράφων κωδίκων, διπτύχων, κατάστιχων μοναστηριών κ.λπ.). Γιαυτό είναι ιδιαζόντως θλιβερή η εικόνα που παρουσιάζουν σήμερα ιστορικές μονές με γυμνά τέμπλα και ιεροί ναοί ληστευμένοι από τα πολύτιμα σκεύη τους.

1.6. Εν πάση περιπτώσει, με βάση αυτά τα σωζόμενα μνημεία μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η Αλβανία πρέπει να τοποθετηθεί ιστορικά και τεχνολογικά στις παρυφές της ρωμαιοκαθολικής και βυζαντινορθόδοξης πολιτισμικής επιρροής, δηλαδή ε-

κεί όπου τα δύο αυτά συστήματα συναντιούνται και ανταγωνίζονται για την επικράτησή τους: ο μεν αλβανικός βορράς δέχτηκε και υιοθέτησε τελικά τη λατινορωμαϊκή παράδοση, ο δε αλβανικός νότος παρέμεινε σταθερά στη σφαίρα της ελληνορθόδοξης Ανατολής, υπό την αιγίδα του Βυζαντίου και του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως. Φυσικά, τα όρια μεταξύ των δύο ζωνών επιρροής δεν είναι σαφή, αφενός διότι εμφανίστηκαν και ενδιάμεσες τάσεις (μετά τη σερβική και τη σλαβοβουλγαρική διείσδυση) και αφετέρου, διότι, μετά τους μαζικούς εξισλαμισμούς στην περιοχή, καταβλήθηκε μια σοβαρή προσπάθεια για τη μετακένωση στοιχείων της μουσουλμανικής κουλτούρας—που, όμως, δεν απέδειξε ότι είχε πολλά περιθώρια επιτυχίας...

9. Κοσσίνα Πρεμετής, Ναός Παναγίας. Εσωτερικό ανασκαμμένο από κατήλους.

ΓΕΩΦΥΣΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ Β. ΗΠΕΙΡΟΥ

2. ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

2.1. Όσα μνημεία έχουν εντοπισθεί, ανασκαφεί και μελετηθεί, ως παλαιοχριστιανικά δείγματα τέχνης και πολιτισμού, ανάγονται στους 4ο-5ο-6ο αιώνες μ.Χ. και ανέρχονται σε εξήντα περίπου. Τα σημαντικότερα βρίσκονται στο Βουθρωτό, στον Ογχησμό (σημ. Αγίους Σαράντα), στο Δυρράχιο, στη Βύλλιδα (σημ. Μπαλς), στην Αντιγόνη και στο Παλαιόκαστρο (του Αργυροκάστρου), στο Λιν (του Πόγραδετς), στο Σκουμπίν (του Ελμπασάν), στο Μεσαπλίκ (Αυλώνας), σε περιοχές των Αχρίδων λιμνών και αλλού. Στα μέρη αυτά επισημάνθηκαν ή ανασκάφτηκαν βασιλικές τρίκλιτες, μονόκλιτες ή σταυρικές, αρκετές από τις οποίες πλαισιώνονται

με χώρους αγιασμού, βαπτιστήρια, παστοφόρια και άλλες βοηθητικές εγκαταστάσεις. Εκεί ανευρέθησαν και ψηφιδωτές παραστάσεις, ωραία μωσαϊκά, αρχαίοι κίονες σε δεύτερη χρήση, μαρμάρινα ή πέτρινα αρχιτεκτονικά μέλη, ανάγλυφα θωράκια τέμπλων και πλάκες με γεωμετρικά, εγχάρακτα διακοσμητικά σύμβολα.

2.2. Ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα ψηφιδωτά του αλβανικού χώρου, τα οποία ακολουθούν θεματικά και τεχνοτροπικά τα πρότυπα της Ιταλίας και της Μ. Ασίας ομοιάζοντας, φυσικά, πολύ με αντίστοιχα ευρήματα του ελλαδικού χώρου. Στο Βουθρωτό, στο Δυρράχιο, στο Λιν, στην Αντιγόνη και στην Αυλώνα βρέθηκαν σπουδαίες ψηφιδωτές απεικονίσεις, στις οποίες είναι εμφανής τόσο η ελληνορωμαϊκή επίδραση ως προς τη μορφή, όσο και η μυστικιστική ασιατική παράδοση της Ανατολής ως προς το περιεχόμενο.

Όπως παντού, έτσι και εδώ οι πρώτοι χριστιανοί ψηφιδωτές δεν επιδιώκουν την πιστή απόδοση των θεμάτων τους, που τα αντλούν κυρίως από το ζωικό και φυτικό βασίλειο, αλλά επιζητούν μέσω αλληγορικών απεικονίσεων να δημιουργήσουν σύμβολα - κώδικες, διά των οποίων να υπαινιχθούν σημειολογικά αφηρημένες έννοιες της χριστιανικής διδασκαλίας (όπως την πίστη, την αθανασία, την ειρήνη, τη θεία δύναμη, την ελπίδα, την ταπεινοφροσύνη κ.ά.). Τέτοιες αλληγορικές παραστάσεις είναι το παγώνι, το ελάφι, ο αμνός, η άμπελος, ο κισσός, ο ιχθύς, το λιοντάρι, το δελφίνι κ.ά. γνωστά ή επαναλαμβανόμενα θέματα που συναντιούνται από τις ρωμαϊκές σαροφάγους μέχρι τους ψηφιδωτούς διακόσμους των πρωτοχριστιανικών βασιλικών, τα οποία και φθάνουν, ως παράδοση, μέχρι την διακόσμηση των τοί-

10. Τμήμα ψηφιδωτού με ειδυλλιακό τοπίο. Ελάφι.

11. Δυρράχιο, Αραπάγ, Τμήμα ψηφιδωτού παλαιοχριστιανικής.